

KERN v.z.w.

centrum voor psychotherapie en relatievorming

Hoe omgaan met verwijten in relatietherapie?

Alfons Vansteenwegen

Personalia: Prof. Em. Dr. A. Vansteenwegen is klinisch psycholoog, relatietherapeut, voormalig diensthoofd aan het Communicatiecentrum, K.U. Leuven.

Inleiding

Als inleiding een kort verhaal uit therapie. Een vrouw heeft een affaire. Haar man is gekweld door achterdocht en onzekerheid. De vrouw gaat door met haar affaire, maar ze wil bij haar man blijven. Elke dag zegt ze dat ze probeert te stoppen. Ze belooft het keer op keer. Hij spelt haar de les. Hij verwijt haar dat ze alleen maar haar eigen leven wil leiden. En dan roept hij uit: "Je bent een rotwijf!". We staan stil bij dit verwijt. We gaan erop in. Op een eerste niveau zegt deze man: "Ik lijd verschrikkelijk onder jouw ontrouw." We laten de vrouw dit parafraseren. We gaan dieper in op dat verwijt en de boodschap wordt: "Ik wou zo graag dat je zou zeggen dat je me miste!" We vragen haar dit even te herhalen. Er ontstaat een moment van wederzijds begrip.

Enkele definities.

Laten we even de termen duidelijk stellen. Verwijten is, zegt Van Dale, als schuld of tekortkoming voorhouden, ten laste leggen. Een verwijt is dan: het aan iemand voorhouden van iets als schuld, tekortkoming. (In het Engels: reproach, in het Frans: reproche. Het Duits is: vorwerfen). In de Engelse paarthherapie gebruikt men ook dikwijls het woord: 'blame' wat betekent de schuld geven. Het Franse 'blâmer' wordt vertaald als berispen. In het Duits vinden we dan het verwante woord "Verweis"! Blameren is iemand ongenoegen of afkeuring te kennen geven. De lichtste vorm van bestraffing is de blaam, of ook de berisping.

Enkele voorbeelden

Verwijten komen heel frequent voor in relatietherapie. Wanneer ik even de nota's uit mijn twintig laatste sessies doorkijk vind ik de volgende voorbeelden.

1. Hij is op congres geweest. Zij verwijt hem 'Jij hebt niet aan mij gedacht!' Hij heeft niet gebeld en hij mailde slechts zakelijke dingen. Hij dacht deze keer koop ik iets op het vliegveld wanneer ik terugkeer. Dat was mislukt hij komt met lege handen thuis.
2. Hij: "Jij wil altijd gelijk hebben. Jij hoort wat ik zeg, niet wat ik bedoel."
3. Zij zegt: "Jij zwijgt altijd. Je zegt nooit wat!" De man blijkt inderdaad een zwijger: ook in de sessie kan het 20 minuten duren als het zijn beurt is om iets te zeggen...
4. Zij verwijt hem: "Als ik me slecht voel, kan ik niet bij jou terecht!"
5. Zij zegt: "Hij maakt nooit verwijten." Maar even verder: "Zijn woorden zijn messen: het raakt me steeds wat hij over zichzelf zegt."
6. Zij: "Jij bent tot over je oren verliefd op die ex-leerlinge van je. Ik kan je niet meer vertrouwen! Jij doet me mee naar de therapie opdat ik die affaire zou aanvaarden!"
7. Hij zegt verwijtend: "Ik kan (voor jou) nooit iets goed doen!"
8. "Hij is een bodemloos vat. Hij is eeuwig ontevreden. Hij verwijt me dat ik niet genoeg aandacht voor hem heb. Hij verwijt me dat ik hem belet een goede relatie met de kinderen te hebben!"
9. "Je hebt me gedumpt voor die ander!"
10. "Je bent met mij getrouwd omdat andere mannen bezet waren!"
11. "Jij neemt nooit initiatief in onze relatie! Jij bent een vreemde voor mij! Ik ken je niet. Je zegt dat je me graag ziet maar ik merk daar niets van!"
12. "Jij bent onverschillig en ziet geen problemen!" "Jij bent overbezorgd en maakt van alles een probleem!"
13. "Jij bent een egoïst, een dief en een profiteur!"
14. "Jij wilt nooit inspringen voor de kinderen wanneer ik in nood ben. Jij doet alleen maar je zin. Jij denkt alleen maar aan je werk. Ik ben niet belangrijk voor jou!"
15. "Jij bent geen vrouw voor mij: jij bent alleen maar een moeder voor onze kinderen. Wat ik ook voor je doe, het zal nooit genoeg zijn. Hoe harder je brult, hoe minder ik naar je toe kom. Jij kunt geen 'neen' aanvaarden!" Antwoord: "Bij jou is het altijd 'neen'. Zorg dat ik niet moet brullen!"
16. "Jij bent vriendelijker tegen de hond dan tegenover mij!"

Verder valt mij op dat in een sessie de vrouw alles veel te snel opneemt als een verwijt. Is een verwijt een verwijt als het vertrekt of wanneer het als verwijt aankomt? En wat met de partner die de verwijten van de ander steeds zwaarder opneemt dan ze bedoeld zijn? Of die verwijten hoort in gelijk wat de ander zegt?

Theorieën en modellen

Hoe gaat de relatietherapeut met verwijten om? Om daar zicht op te krijgen bekijken we nu de verwijten in relatietherapie aan de hand van de vele modellen die in therapie worden gebruikt. Telkens proberen we daaruit ook bepaalde therapeutische interventies te formuleren.

1. Verwijten zijn attributies.

Verwijten worden hier gezien als negatieve attributies gebaseerd op negatieve vooroordelen. Een attributie is het toeschrijven van een eigenschap aan iets of iemand. Als er iets in een relatie gebeurt, dan hebben partners de neiging van dat aan iets toe te schrijven. Hierover bestaat reeds meer dan dertig jaar onderzoek. Partners in ongelukkige relaties schrijven het gedrag dat ze negatief vinden bij de partner toe aan de persoon zelf, de aard van de partner.

Het positieve gedrag van de partner zien ze eerder als toevallig of te danken aan de omstandigheden. Hun eigen positieve gedrag schrijven ze toe aan hun eigen persoon en hun eigen negatieve gedrag schrijven ze toe aan de omstandigheden. Het gaat hier dus om een vooroordeel bij het toeschrijven van eigenschappen aan de partner en aan zichzelf. In ongelukkige relaties zal men de partner verwijten als het niet goed loopt. Zo zal die negatieve cirkel versterkt worden.

De **therapie** bestaat er dan in dat beide partners leren hun eigen verantwoordelijkheid te zien. Dit is een vorm van cognitieve herstructurering. In therapie leidt dit bijvoorbeeld tot de interventie: wat deed jij juist voordat je partner dit heeft gedaan? Ook de techniek 'betrap je partner op iets positiefs' kan helpen. Men leert de partners elkaar telkens wanneer ze iets positiefs bij de ander merken, dit te onderlijnen door een korte positieve reactie: 'Dit vind ik leuk! Tof zeg!'.

2. Verwijten zijn machtsmiddelen.

In dit model worden verwijten gezien als manieren om zich boven de partner te stellen. De relatie wordt dan gehiërarchiseerd. Denk maar aan de transactionele analyse waarbij men, ervan uitgaat dat in iedere partner drie instanties aanwezig zijn: ouder-volwassene-kind. Door een verwijt probeert de ene partner een ouder-positie in te nemen tegenover de partner die men dan in een kind-positie wil dringen. Deze interventie komt wel in iedere relatie eens voor. Maar verwijten zijn er een extreme vertolking van: Jij mag zus of zo niet zijn! Je moet zus zijn of doen! Men steekt de wijsvinger omhoog: 'Ik zeg je hoe je moet zijn! (desnoods om je eigen best wil). Ook verwijten in de omgekeerde richting spelen een rol: De ongelukkige in de kind positie verwijt de ander (in de ouder positie) dat die hem/haar ongelukkig maakt.

Therapie promoot de gelijkwaardigheid in alle interventies. De therapeut gaat ook om beurt coalities aan met elke partner om de balans te herstellen. Door beiden evenveel aan het woord te brengen bijvoorbeeld, bevordert de therapeut die gelijkwaardigheid. Tevens kan hij het paar helpen waar men de partner de les spelt, door de onderliggende bedoelingen te helpen verwoorden. Onder het verwijt kan een werkelijke bezorgdheid voor de partner liggen.

3. De communicatietheorie (Bateson 1972, Watzlawick, Beavin & Jackson, 1972)

In dit model ziet men verwijten als vormen van wederzijdse beïnvloedingspogingen. Men verwerft de aandacht van de partner. Maar het allerbelangrijkste is hier het onderscheid tussen het betrekking- en het inhoudsaspect. Het inhoudsaspect is, zoals men weet, de boodschap zelf over de dingen. Het betrekkingaspect is de boodschap over de relatie die in elke communicatie zit en die een bepaling van de relatie of een poging tot definitie van de relatie bevat. De verwijten expliciteren het betrekkingaspect. Ze zeggen hoe ik jou zie en hoe ik de relatie wil. In die zin is de inhoud van het verwijt bijkomstig: het gaat hier om de betrekking. Wanneer men kijkt naar de pragmatische aspecten van verwijten, komen verwijten voor als 'taalacten'. Verwijten zeggen eerder wat er zou moeten zijn dan dat ze zeggen wat er is. Blameren is een werkwoord. Verwijten zetten aan tot gedrag. Verwijten hebben een doel, willen iets bereiken. Het is een taal in actie die aanzet tot verandering. Sommige verwijten hebben de structuur van een paradox. Ze schrijven aan de ander iets toe waaraan die ander niet kan verhelpen en ze verwijten dan die ander die toeschrijving. 'Jij laat me mezelf niet zijn..'

Therapie bestaat er hier in het betrekkingaspect onder woorden te helpen brengen. We zien hier ook dat verwijten iets zeggen over de zender, veel meer dan over de ontvanger.

Het zijn ook pogingen tot relatie-definitie. Dus de zender moet leren over zichzelf te spreken. De partner kan deze definitie aanvaarden, verwerpen. Of negeren (je bestaat voor mij niet). Therapie bestaat erin de conversatie aanmoedigen in het paar waardoor duidelijker wordt wat er precies gezegd wil worden. Therapie is hier ook het bevelaspect of het aanmoedigingsaspect dat in het verwijt zit, zelf ter sprake brengen en de partner daarop laten reageren. Dit leidt dan wellicht tot onderhandelingen. Paradoxen worden ontmijnd door metacommunicatie: doordat men erover praat worden ze geleidelijk ontwapend.

4. De theorie van de relationele mythes (Verhulst & Bakker, 1980)

Vele verwijten zijn extreem! Ze bevatten in die zin 'verabsoluteerde' partnerbeelden (jij bent altijd...). Ze zijn overdreven. Ze zijn alles of niets denken. Ze bevatten overgeneralisaties (Gurman, 2003). Het zijn gefixeerde ideeën over de partner. Het zijn definities, labels. Ze zijn de neerslag van jarenlange interacties van circulaire beïnvloeding waarin partners bij elkaar veroorzaken wat ze vrezen (Jij bent een zeur! Neen jij bent doof!) Waarin beiden steeds meer doen van hetzelfde. Ze ontstaan uit de herhaling van gedrag en de verwachting dat dat gedrag gaat terugkomen. Zo komt men tot een definitie van dat gedrag. Men kan hier spreken van etiketteren of labelen. Het is een 'verabsolutering' van het partnerbeeld.

Therapie is hier: leren anders denken over de partner en over de relatie. Cognitief herstructureren: door de therapeut wordt een ander zicht op de zaak geboden. Dit kan door een rapport aan het paar na de intake (Vansteenwegen 2005). Dit kan door een goede communicatie tussen beiden te bevorderen waarin ze over elkaar bijleren en het beeld dat ze van elkaar hebben kunnen nuanceren. De therapeut leert het paar onderhandelen om te komen tot een dosering van het verschil zodat er geen escalatie meer nodig is omdat beiden genoeg verkrijgen van wat ze nodig hebben. Hij leert hen af van gedachten te lezen en leert ze echt leren luisteren naar elkaar. Hij helpt hen hun gevoel te zegen in plaats van de partner te definiëren.

5. Het model van de menselijke territorialiteit (Bakker)

Hier worden verwijten gezien als een wapen in de territoriale strijd (Bakker & Bakker-Rabdau, 1973). Verwijten zijn (1) verwervende wapens om terrein te winnen of (2) vijandige reacties op verlies van Territorium. Als wapens kennen we de schuldinductie en de definitie van de ander. Verwijten irriteren en dat wil volgens Bakker zeggen dat ze een aanslag kunnen zijn op het eigen territorium. Als ik zeg: "De manier waarop jij onze financiën regelt is een catastrofe!" Dan stel ik me op als de controleur van de manier waarop jij de financiën regelt. Eén chronische vorm van verwijten in de vorm van het zeuren is beschreven in het patroon van de pacifist en de zeur. De pacifist doet rustig zijn zin, neemt alle plezierige terreinen in en de partner van de pacifist, de zeur kan niet anders dan reageren met verwijten.

Therapie is hier eerst en vooral een territoriale analyse maken. Over welk terrein gaat het? Wie heeft het? Wie wil het verwerven? Wie wil het houden? Daarna volgt eventueel een ruil. Hier worden verwijten dus vervangen door duidelijke stellingnemingen over de terreinen: men wil het terrein houden, of men wil het verwerven. De therapeut helpt de bedekte trucs te vervangen door openlijke middelen. Een redelijke terreinverdeling in het paar is een preventie voor chronisch gezeur.

6. Het psychodynamisch model

Hier gaat het om het toeschrijven aan de partner van eigenschappen op basis van onbewuste eigen ervaringen, 'oude' vrezes zoals : " Jij hebt nooit aandacht voor mij", "Jij hebt geen gevoel!" Op basis van eigen onbewuste noden schrijft men eigenschappen aan de partner toe. Een verwijt is dan een vorm van projectie. Die projectie komt voort uit het feit dat de verwijter zelf innerlijke conflicten heeft die hij niet oplost en toeschrijft aan de partner.

Partners brengen in de relatie ook beelden mee uit vorige generaties die ze op hun partner leggen. Hij ziet in haar zijn bazige moeder. Zij vreest dat hij haar zal behandelen zoals haar vader haar moeder behandelde. In die zin kunnen verwijten ook intergenerationeel begrepen worden. Het zijn uitingen van overdracht.

Therapie is hier de bewustwording bevorderen en inzicht promoten. Doorheen een goede conversatie worden de partners geholpen om de projecties terug te nemen. Men kan verwijten ook zien als een vraag tot verandering van wat kan veranderd worden. Maar ze kunnen ook een expressie zijn van een verlangen dat nooit vervuld kan worden en dat dus leidt tot aanvaarding. De therapeut helpt om te zien wat veranderd kan worden en hoe dat eventueel kan.. Therapie helpt ook om een verlangen *als verlangen* aan de partner te leren zeggen: "Ik wou zo graag dat jij mijn moeder graag zou zien, na alles wat ze je heeft aangedaan...en ik neem aan dat dat niet kan!" Wanneer men zich - met de hulp van de therapeut- bewust wordt van die intergenerationele invloeden (ik ben boos op mijn moeder in jou, niet op jou!) dan houden de verwijten op. Een genogram van de verwijten in de familie van oorsprong kan hiertoe ook nuttig zijn.

7. Het relatieontwikkelingsperspectief (Bader en Pearson, 1988 ; Cuvelier, 1996; Vansteenwegen, 2004)

De psychologische ontwikkeling van een relatie begint met de fusie van de verliefdheid, loopt dan langs verschil en onderscheid en leidt uiteindelijk tot een werkelijke relatie (Vansteenwegen, 2004). In de fusie verwijt men de partner de negatieve stukken van het bestaan. 'Jij bent de oorzaak van onze problemen'. Nadat gebleken is dat de partner anders is dan men droomde, proberen velen de partner te bekeren. Die oude bekeringstendens komt wellicht vanuit opvoedingservaringen die men zelf heeft ondergaan. Wanneer de partners geholpen worden die bekeringstendens te overschrijden, komen ze tot de aanvaarding van de werkelijke andere. Dan ziet men in dat de andere niet de bron is van alle kwaad.

Relatietherapie is ook altijd de rouw doen van de gedroomde partner. Therapie is gericht op een ontdekking van de werkelijke partner. Dit gebeurt in therapie doordat beiden geholpen worden met elkaar in te gaan op hun belevingen. De therapeut helpt hen spreken met elkaar op een dieper, authentiek niveau. Doorheen dit spreken met elkaar leert men wat veranderbaar is en wat niet. Dan volgt eventueel de bewuste aanvaarding (Vansteenwegen, 2005).

8. Het op onderzoek gebaseerd model ('gedragstherapie')

Hier ziet men de verwijten als een versterkend mechanisme van wat de partner het meest vreest: "Ik verwijt je dat je niet naar me luistert en jij verwijt mij dat ik voortdurend zeur!". Beiden proberen de ander veranderingen af te dwingen door gezeur. Het gaat hier om een negatieve versterking door gezeur en herhaalde verwijten. De verwijten maken deel uit van wat Gurman (Gurman & Jacobson, 2003) noemt de 'pain control' in relaties. De controle door pijn het geeft een aversieve consequens aan ongewenst gedrag.

Therapie bestaat er hier in de partners te leren van de dingen op voorhand te regelen (stimulus controle), eerder dan ze achteraf te willen wijzigen. Tevens leert dit model dat het veel efficiënter is gewenst gedrag te versterken dan ongewenst gedrag met verwijten te lijf te gaan. Zeggen dat het goede goed is, brengt veel meer op dan verwijten bij ongewenst gedrag. Een grondige analyse van hoe de partners elkaar conditioneren is hier nuttig. Elke relatietherapie helpt de partners toch ook meer versterkers te zoeken voor elkaar en die meer aan te wenden. Versterk de versterker is de regel.

9. Het systeemdenken

Het systeemdenken hecht veel aandacht aan de gedragsmatige en verbale context. Het systeemdenken denkt in termen van wederzijdse beïnvloedingen. Het heeft oog van de symmetrische escalatie binnen koppels waarin verwijten dikwijls een grote rol spelen. Hier spreekt men van 'crossblaming' : de wederzijdse gelijktijdige verwijten. Het systeemdenken ziet verwijten ook als interpuncties: als één manier om de oorzaak-gevolg ketens te begrijpen. Men legt de oorzaak bij de ander en ziet het eigen gedrag als een poging om de overdrijvingen van de ander te corrigeren.

Therapie bestaat hier in de differentiatie en in onderhandelingen. Men brengt ook de circulaire wijze van denken aan in een cognitieve herstructurering. Als de partners het eens worden over een oorzaak gevolg keten, moet de therapeut volgens Sluzki (1978) stellen dat er voorafgaande aan wat de eerste deed de ander nog iets heeft gedaan dat dit gedrag uitlokte. Als de partners dat aanvaarden moet de therapeut weer een stap verder gaan en stellen dat de andere voor die eerste ook weer iets heeft uitgelokt. Differentiatie bestaat erin dat beide subsystemen duidelijk telkens voor zichzelf stelling nemen.

10. De 'verwijter' als een communicatiestijl (Satir)

De 'verwijter' (als een communicatiestijl van Satir, 1969) laat geen plaats voor de partner in de communicatie. De ander krijgt zelfs het woord niet. De ander wordt de les gespeld, verbaal overdonderd. Overdonderd met verwijten.

Therapie gebeurt hier op basis van de communicatieregels van Satir: spreek niet over de ander, spreek over jezelf; veralgemeen niet; druk je noden uit in plaats van verwijten te maken.

11. De ontladingstheorie (Bach)

Het model van G. Bach (Bach & Bernard, 1971) is in de grond een individueel model. Een verwijt wordt gezien als een ontlading. Een ontlading is geen communicatie, het is alleen maar expressie. Het is geen over-en weer. Het opgeladen gevoel moet er eens uit!

Therapie leert verwijten zien als een vorm van ontlading. Men kan partners die overgevoelig zijn voor verwijten helpen desensitiseren door een ritueel waarbij beiden tegelijk zoveel mogelijk scheldwoorden uitroepen gedurende twee minuten. Dit werkt bevrijdend. De Vesuvius is een ander therapie ritueel waarbij de kwaadheid die één van beiden heeft opgedaan tegenover derden wordt geuit op een rituele manier. Dit verloopt als volgt. Men spreekt een signaal af, een vaste formule die men steeds zal gebruiken en die beiden herkennen. Bijvoorbeeld iets in de zin van ". Het moet er eens uit!". Daarna flapt de een er alles uit, zonder op de communicatieregels te letten. De partner zwijgt en luistert aandachtig. De partner leert de boodschap niet op zich te betrekken. Dit heeft een catharsis effect.

12. De ' Emotional couple therapy' (Johnson, 1996)

Kwaadheid wordt hier gezien als een oppervlakkige emotie die terug gaat op diepere emoties: diep gekwetst zijn, geweld, ontrouw, verplichte abortus, territoriumverlies, enzovoort. Men luistert niet meer naar elkaar. Het verwijt is zo extreem omdat er zoveel emotie onder zit. "Jij laat altijd de deuren open staan!" "Jij zit niets in met ons bezit!"

Therapie heeft hier aandacht voor die diepere emoties onder de verwijten die dan worden gevonden en uitgedrukt tegenover elkaar. De therapeut helpt de verwijtende partner te kijken naar wat er onder die uitval zit. Dit wordt dan meegedeeld aan de ander. Elk wordt geholpen om alleen over zichzelf en de eigen belevingen te spreken. Elke partner wordt ook aangemoedigd te luisteren naar de ondergrond van de verwijten van de ander. Therapie promoot ook redelijkheid.

Nota: Een speciaal punt dat hier nog moet vermeld worden is dat van de partner met een 'te grote gevoeligheid'. Het gaat om een overgevoeligheid waardoor één partner uitspraken van de ander die in se geen verwijten zijn, toch hoort als verwijten. Wanneer men in therapie die overgevoelige partner kan versterken, helpen om uit te drukken wat hem/haar zo gevoelig maakt, lost dit al veel op. Bovendien leert elk voor zich spreken (een vaste techniek in relatietherapie) zodat de zender van die boodschappen ook beter aangeeft wat hij/zij daardoor over zichzelf zegt. Deze overgevoeligheid van de gekwetste partner blijkt dan dikwijls te maken te hebben met de betrokkenheid die men voor de andere partner heeft. Hoe meer men van de partner houdt, hoe kwetsbaarder men wordt voor zijn/haar uitspraken. Therapie moet hier de differentiatie bevorderen: het besef van het verschillend en onderscheiden zijn van beide partners (Schnarch, 1997). De therapeut leert de partners wat de ander zegt te horen als een boodschap over die ander.

Besluiten.

1. De betekenis van elk verwijt hier en nu in de sessie is altijd specifiek en uniek!
2. Wanneer de partners in een therapie sessie acuut escaleren met verwijten moet de therapeute toch een aantal dingen kunnen:
 - Structureren is het eerste. Zij onderbreekt de escalatie. "Wacht even! Wacht.." Zij doet het paar even stil staan. Zij kan kalmte tot stand brengen bij acute toestanden in therapie. Dit veronderstelt dat zij enerzijds een goede band heeft gemaakt met elke partner op zich en dat zij voldoende gezag heeft om op te treden.
 - De therapeute helpt het verwijt vertalen in een boodschap over de zender zelf. En zij laat de partner eventueel parafraseren.
 - Vele verwijten vertolken een behoefte. De therapeute helpt het verwijt vertalen in een verzoek aan de partner. (Een verzoek waarop een 'neen' kan volgen).
 - Men kan ook een ritueel invoegen waarbij een partner alles eens uitspreekt en de ander de partner luistert en zwijgt.
 - 'Intiem onderhandelen' (Vansteenwegen, 2005) helpt de differentiatie tot stand te brengen ('We zijn verschillend en zien het elk anders!'). Onderhandelen helpt ook de gedragsgevolgen in een overeenkomst te zetten. Doordat elke partner geholpen wordt ervoor te zorgen dat elk genoeg krijgt, moet er niet steeds weer 'gevochten' worden en worden toekomstige verwijten vermeden.
3. Bevatten verwijten een waarheid over de partner? Uit al het voorgaande blijkt dat verwijten soms wel een waarheid bevatten over de partner, maar heel duidelijk is dat ze veel meer zeggen over de zender zelf!

Referenties

- Bach, G. & Bernard, Y. (1971) *Agression lab*. Dubuque: Kendall/Hunt.
- Bader, E. & Pearson, P. (1988) *In quest of the mythical mate*. New York: Brunner/Mazel.
- Bakker, C. en Bakker-Rabdau, M. (1973) *No trespassing: explorations in human territoriality*. San Francisco: Chandler & Sharp. (*Verboden toegang*. Antwerpen, DNB).
- Bateson, G. (1972) *Steps to an ecology of mind*. New York: Ballantine.
- Cuvelier, N. (1996) Scenario van het huwelijksdrama. *Tijdschrift voor relatie-ontwikkeling*. N°84, 11- 18.
- Gurman, A.S. & Jacobson, N.S. (2002) *Clinical handbook of couples therapy* (third edition) New York: Guilford Press.
- Johnson, S. (1996) *Creating connections. The practice of emotionally focused marital therapy*. Levittown: Brunner/Mazel
- Satir, V. (1969) *Gezinstherapie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Sluzki, C. (1978) Marital therapy from a systems theory perspective. In: T. Paolino & B; McCrady (ed.) *Marriage and marital therapy*. (pp 366-394). New York: Brunner/ Mazel.
- Schnrach, D. (1997) *Constructing the sexual crucible*. New York: Norton.
- Verhulst, J. & Bakker, C. (1980) Marital therapy in an educational group setting: the Communication Center in Leuven, Belgium. in: D. Upper & S. Ross *Behavioral group therapy 1980*. (pp 105-123). Champaign : Research Press.
- Watzlawick, P., Beavin, J. & Jackson, D. (1972) *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Vansteenwegen, A. (2004) *Liefde na verschil. Bruggen bouwen in je relatie*. (3de uitgave) Tiel: Lannoo.
- Vansteenwegen, A. (2005) *Helpen bij partnerrelatieproblemen. Het praktijkboek*. (3de uitgave). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.